

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: CemileNihatMeherremova@gmail.com

BABƏK RAYONU BƏZİ ETNOORONİMLƏRİNİN LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə Babək rayonu ərazisində yerləşən etnooronimlərdən, onların yaranma yollarından və Naxçıvan ərazisində yaşamış prototürk tayfalarının bu adların yaranmasında əsas rol oynamasından bəhs olunur. Eyni zamanda oronimlərin öyrənilməsinin ictimai-siyasi əhəmiyyəti, dövlət sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsindəki əhəmiyyətindən bəhs olunur. Məqalədə Böyük düz, Buzqov dağ, Çalxan dağ, Qaracal dağı kimi oronimlər tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: *Babək rayonu, oronim, etnooronim, prototürk tayfalar, Böyük düz, Buzqov dağ, Çalxan dağ.*

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Şəhərsalma mədəniyyətinin beş min ildən artıq yaşı olan qədim Naxçıvan torpağı xalqımızın tarixi, dili, ədəbiyyatı, folkloru, arxeologiya və etnoqrafiyası, təbii sərvətləri, maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, ünvanımızı müəyyənləşdirən söz abidələrimizi – toponimləri də qoruyub saxlamış, öz şəərəfli tarixini, dilini, mədəniyyətini dağlara, daşlara möhürləmişdir. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki onomastik vahidlərin tədqiqi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, toponimlərin əsaslı və elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradılmışdır.

Naxçıvan oronimlərinin öyrənilməsi ictimai-siyasi və mənəvi əhəmiyyətinə, dövlət sərhədlərinin nişanlanmasındakı roluna görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bölgənin coğrafi obyektləri Azərbaycan ərazisini Türkiyə, İran və Ermənistan ərazilərindən ayıran və nişanlayan milli sədlərdir. Bu sədlər dövlət bayrağı ilə işarələnir və qorunur. Odur ki, sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsi, respublikamıza qarşı ərazi iddialarından əl çəkməyən erməni millətçilərinə cavab verilməsi üçün Naxçıvan oronimlərinin öyrənilməsi çox vacib məsələlərdən biridir. Oronimlər toponimlərin çox zəngin və maraqlı bir bölümünü təşkil edir. Oronim yunanca *oros* “dağ” və *onum* “ad” sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn yer səthinin relyef quruluşu ilə bağlı bir birindən fərqlənən dağ, daş, dərə, təpə, qaya, düz, dik, aşırım, gədik və s. kimi coğrafi obyektlərin xüsusi adlarını bildirir [4, s. 4].

Babək rayonu oronimlərini tədqiq etmək üçün ilk növbədə xaraktercə müxtəlif mənə və qaynaqları müəyyənləşdirmək, salnamələri, qədim səyyahların yol qeydlərini, arxivləri araşdırmaq, folklor nümunələrini dəridən öyrənmək vacibdir. Milli yaddaşımızın daşıyıcısı “Kitabi-Dədə Qorqud kitabı”nı, “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ni və “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ni, rus dilində çap olunmuş elmi tədqiqat əsərləri və statistik məlumatları, Naxçıvan ensiklopediyası, Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, müxtəlif xəritə və atlasları, lüğət, elmi və bədii ədəbiyyat nümunələri, mətbuat

orqanlarını araşdırıb təhlil etmək, ən əsası isə bu diyarı yaxından tanımaq, onun tarixini, coğrafiyasını, landsaftını öyrənmək, dağları daşları görmək, bitki və heyvanat aləmini, yaylaq və meşələrini, yol və izləri darından öyrənmək, ömür-gününi dağlarda keçirən çobanlar, gadik və aşırımlarda gecələyən ovçular, təbii sevan yaşlı insanlarla ünsiyyət yaratmaq əsas şərtlərdən biridir [4, s. 5]. Bu salnamələrin hər səhifəsində tarixi fakt və gerçəkliklər öz əksini tapır və müxtəlif vasitələrlə gəlib bizə çatır. Toponimlər tarixin yaddaşını yaşadan əhəmiyyətli abidələrdəndir. Onomologiya üçün xarakterik olan bu mənbələr Naxçıvan Muxtar Respublikası Babək rayonunun ərazisindəki onomastik vəhidlərin də araşdırılıb üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar, əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri, dağ, dərə, təpə və s. adları bu diyarı qədimliyini tarixi faktlar əsasında təsdiqləyir.

Babək Naxçıvan Muxtar Respublikası tərkibində rayon mərkəzidir. Bu ərazinin əsas hissəsi 1727-ci ildə Naxçıvan, Mülti-Arslan, Qarabağ, Qışlağat və Dərəşəm adı nahiyyə mərkəzlərindən ayrılışdır. Bu ərazi 1978-ci ildən Babək rayonu adlandırılmışdır. Rayonun mərkəzi Babək qəsəbəsidir. Babək rayonu Antropomistik sociyali adlar sırasına daxildir. Buraya Azərbaycanın görkəmli sərkərdəsi və siyasi xadimi Babək Əl-Xürrəminin şərəfinə Babək adı verilmişdir. Babək rayonunun etnonim sociyali oronimlərinin etimoloji cəhətdən izah etmək və qədim mənbələrdə bu adların ilkin variantlarını araşdırmaq üçün bir çox tarixi qaynaqlara istinad etmişik.

Bu məqalədə toxunmaq istədiyimiz mövzu, yəni Naxçıvan Muxtar Respublikasının da yerləşən dağların adlarının bir qisminin, daha dəqiq desək, Babək rayonu ərazisində yerləşən dağ adlarının linqvistik təhlili təsadüfi seçilməmişdir. Çünki bu dağların hər birinin öz adı, sifli-soraqlı dünyası vardır. Dağ adları zaman-zaman tarixdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri, milli yaddaşı, xalqın yaşar tərzini, məşğuliyyət sahələrini, adət-ənənələrini, coğrafi obyektlərə ad vermə mədəniyyətini qoruyub saxlamış, torpağın köksünə dilini yazmışdır. Xalqımızın təfəkkür dünyası, etnik tarixi, milli mədəniyyəti, qəhrəmanlıq salnaməsi, əzəmət və vüqarı bu adlarla daşıyıb qayalmış, mədəniyyət tariximizlə bağlı qiymətli faktlar bu adlarda öz əksini tapmışdır. Babək rayonu oronimləri leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tira, şəxs, quş, heyvan, bitki və s. adları ilə bağlı olmasına, mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Geniş bir ərazini əhatə etdiyi üçün bu bölgədə etnonim sociyali oronim, hidronim sociyali oronim, zoonim sociyali oronim, fitonim sociyali oronim, antropomistik sociyali oronim kimi zəngin oronimlər sistemi yaranmışdır. Babək rayonu ərazisi daxilində etnonim sociyali oronimlər çoxluq təşkil edir.

Böyük düz. Babək rayonunda eyni adlı oykonim və oronim mövcuddur. Bəzi mənbələrdə ərazinin "düz yerdə olduğu üçün" belə adlandırılması vurğulanı. Lakin bundan fərqli olaraq digər mənbələrdə etnotoponim kimi mənalandırılır. Ə.Tarıncıyev "Kitabi-Dədə Qorqud kitab"ının "Qazan xanının oğlu Uruz bəyin dustaqlı olduğu boyu"ndakı Bağdüz Əmənin adı ilə bağlı açıqlayır, "Biğü qanlı Bağdüz Əməni" birləşməsindən də Bağdüz adındakı bağ komponentini bəy (bək) titullunun fonetik variantı, *düzü* komponentini isə qədim türk dillərində *tuz* variantında işlənmiş "düz, bərabər, haqiqi, sədaqətli, doğru" mənalərində işləndiyini yazır [14, s. 148-149]. F.Sümər də Oğuz boyarı haqqında danışıq dastandakı "biğü qanlı" kimi təsvir edilən Əməni bəyin *Biğü-düzü* olduğunu yazır və bu tayfa adının Türkiyə ərazisindəki toponimlərdə öz izini saxladığını qeyd edir [8, s. 38]. Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Böyükdüz toponimi oğuzların Bağdüz tayfa adını yaşadan tarixi etnotoponimdir.

Buzqov dağ. Buzqov adı XIX əsr mənbəsində Naxçıvan əyalətinin Məvəzeyi Xatun mahalında *Buzqau* kənd adı kimi qeyd olunmuşdur [13, s. 490]. M.Fəhməsiyev Buz-

qov adının qədim midiyalılara məxsus "bus" tayfa adı ilə Babək rayonunun Buzqov adlı kənd, çay və dağ mövcud olduğunu qeyd etmişdir [15, s. 50].

Buzqov kəndi Buzqov çayının sahilində, Dərələyəz silsiləsinin cənub yamacındadır. Eyni adlı yaşayış məntəqəsi Buzqov çayının aşağı hissəsində yerləşdiyinə görə belə adlandırılmışdır. Hazırda Buzqov dağı Babək rayonu ərazisindədir. Fikrimizcə, yer adı *govkov* tayfa adı ilə bağlı yaranmışdır. Tərkibində *govkov* sözləri olan toponimlərə Qafqazın digər ərazilərində də rast gəlinir: Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında Kəb, Yelizavetpol qəzasında Kovlar-Sarı, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Qovlar-Xımslı, Şamaxı qəzasında Qov dağı, indi Tovuzda Qovlar kəndi və s. mövcuddur. B.Bu-daqov bu söz haqqında yazır: "Azərbaycanda "gov" sözü çaxmaqdaşına işlənən (pambıqdan düzələn) "gov" mənasındadır. Lakin Q. Qeybullayev sübut etmişdir ki, qov (qədim rus mənbələrində "kou", "kov") qıppçaq tayfalarından birinin adıdır və Azərbaycanında Qovlar, Qovlar-Sarı və s. kənd adları həmin tayfayın adıdır əks etdirir" [7, s. 72].

A. Qurbanov *kov* tayfasının erkən etar əsrlərdə simaldan, T.Əhmədov isə IX-X, ya da XI əsrin ortalarında Ural və Volqa çayları arasında Azərbaycan ərazisinə gəldiyini qeyd edirlər [5, s. 168].

Bəzi tədqiqatçılar isə adın tərkibindəki *buz* sözü rəng bildirən *boz* sözünün fonetik variantı kimi izah edirlər. XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində Bozayan (Bakı quberniyasının Lənkəran qəzası), Bozquş, Bozat (Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzası), Boz kosa (İrəvan quberniyasının İrəvan qəzası), Boz yoxuş (İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında) və s. toponimlər mövcud olmuşdur. F.Rzəyevlin tədqiqatlarında isə bu adı qədim türk dillərinə xas olan *səz* səs əvəzlənməsi ilə *bus* tayfa adı və *kəq*, *vəp* səs əvəzlənməsi ilə *qavkap* – "yurd, vətən, bəşik" kimi mənalarında izah edir [12, s. 323]. Fikrimizcə, adın mənası "Bus yurdu", "Bus tayfalarının yurdu" kimi izah olunur.

Çalxan dağ. Cəhrirçayın sağı sahilində Qızqala ilə üzəüz, çox nəhəng siklopik tikilidir. Dağ cənub tərəfdən böyük qayalarla, sanki divarla əhatə olunub, şimal tərəfdən isə insan ağına gələ bilməyəcək nəhəng daşlardan məhlulsuz tikilmiş uzunluğu 261 metr olan qala divarıdır. Qala divarının emi 2,1 metrdir. Q. Qeybullayev də bu sözün qədim türk altay tayfalarından olan çelxan tayfəsi ilə əlaqədar qeyd etmiş, Adil Bağirov da eyni zamanda D.D.Paqrıyev və K.D.Verbitskiyə əsaslanaraq XIX əsrdə Şimali Qafqazda Çalxandüz oronimi, çalxan hidronimi və oykonimi olduğunu və indi də aytalın şimal qrupuna *çelxan* adlandırıldığını qeyd edir [2, s. 61]. Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qədim türk tayfası olan çelxanların bir hissəsi Naxçıvan ərazisində yaşaymış və bu tayfa adı ərazinin toponimlər sistemində öz əksini tapmışdır. Oronim kimi komponentin (*Çalxan-çelxan* və *qala-tikili*) birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Burada *çelxan* tayfa adıdır. Adın mənası "çelxanların qalası" deməkdir. Ad tayfa adı ilə bağlı yaranmışdır üçün etnonorim hesab olunur.

Qaracal dağı. Babək Rayonu ərazisində dağ adındır. Bu dağın adının mənasını yerli əhali *qara* (Burada *qara* sözü *böyük, nəhəng, hindür, əzəmətli* kimi mənalarla işlənir) ləqəbli *Çalal* şəxs adı ilə bağlı olduğunu söyləyirlər. Naxçıvan ərazisində Kəngərçayın qədim geniş yayılmış tayfalarından biri də Qaracal tayfası olmuşdur. Babək rayonu ərazisindəki bu dağ adı da həmin tayfa adı əsasında yaranmış, söz sonunda (*r-l*) səs əvəzlənməsi nəticəsində Qaracal sözü Qaracal şəklinə düşmüş və canlı danışıq dilində yerini saxtılışdırmışdır [4, s. 68]. Hal-hazırda xalq danışıq dilində də bunun kimi ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, qərar tutmaq/qoral tutmaq, sarammaq/saralmaq və s.

Babək rayonu ərazisindəki dağ, daş, dərə, təpə, çay, göl, meşə, məskən və s. adları Azərbaycan dilinə mənsub olan sözlərdir. Bölgədə kənarından gəlmə, qondarma, süni ad-

lar demək olar ki, yoxdur. Bu adlar Azərbaycan dilinin materialları əsasında yaranmış, tarixin müxtəlif dövrlərində ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı formalaşmışdır. Naxçıvan oronimlərinin xeyli hissəsinin məna qatını açmaq, dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək asandır, ancaq bir qisminin yaranma və formalaşma tarixi müxtəlif olduğundan, zaman-zaman fonetik dəyişmələrə uğradığından onların ilk variantını bərpa etmək bəzən uğurlu nəticə vermir. Naxçıvan ərazisində oronimlərin leksik tərkibini Azərbaycan-türk mənşəli adlar təşkil etsə də, burada xalqımızın taleyi, ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı çox az miqdarda ərəb, fars və monqol mənşəli adların izi qalmaqdadır. Bölgədəki oronimlər dil mənsubiyyəti baxımından Azərbaycan-türk, İran (fars), ərəb və monqol mənşəli oronimlər kimi qruplaşdırılır.

Məlumdur ki, əsrlər boyu ərəziyə xarici hücumların çoxalması nəticəsində Naxçıvan ərazisi müharibələr meydanına çevrilmiş, ərazinin maddi-mədəniyyət abidələri, var-dövləti soyğunçuluq və qarətlərə məruz qalmış və bu hadisələr ərazinin toponimlər sistemində öz təsirini göstərmiş, lakin oronimlər sistemində çox da təsir edə bilməmişdir. Babək rayonuna daxil olan oronimləri tədqiq edərkən qarşılaşdığımız bəzi faktlar bu bölgənin Azərbaycanın həmçinin də dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olduğunu sübut edir.

Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlirik ki, Babək rayonunda mövcud olan digər dağ adları kimi etnonim səciyyəli oronimlər də milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cilddə, I c., Bakı: Şər-q-qərb, 2007, 427 s.
2. Bağırov A. Naxçıvan oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
3. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 286 s.
4. Bağırov A. Oronimlərin linqvistik xüsusiyyətləri (Naxçıvan MR-in materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 220 s.
5. Baxşıyeva T.L. Qafqazın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Avropa, 2010, 256 s.
6. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
7. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994, 272 s.
8. İmanlı A. Tarixin izləri: yer adları. Naxçıvan: Məktəb, 2014, 94 s.
9. Kəlbizadə E. Naxçıvanın tarixi coğrafiyası (XII-XVIII əsrin birinci yarıtı). Naxçıvan: Əsəmi NPB, 2016, 200 s.
10. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1986, 192 с.
11. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən: 2 cilddə, I c., Bakı: ADPU, 2013, 528 s.
12. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən: 2 cilddə, II c., Bakı: ADPU, 2017, 589 s.
13. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
14. Tanrıverdi Ə. Qədim türk mənbələrində yaşayan şəxslər adları. Bakı: Nurlan, 2009, 442 s.
15. Təhməsi M. Məqalələr. Bakı: Elm, 2005, 218 s.

Джамиля Магаррамова

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЭТНООРОНИМОВ БАБЕКСКОГО РАЙОНА

В статье рассматриваются этнооронимы, способы возникновения этнооронимов в Бабекском регионе и прототюркские племена, которые жили на территории Нахчывана и играли ключевую роль в создании этих имен. Одновременно упоминается важность общественно-политической значимости изучения оронимов и их роль в определении государственных границ. В статье рассматривается происхождение названий горы Бойукдуз, горы Бузгова, горы Чалхан, горы Гаралжалал.

Ключевые слова: Бабекский район, оронимы, этнооронимы, Прототюркские племена, Бойукдуз, Бузгов гора, Чалхан гора.

Jamila Maharramova

LINGUISTIC FEATURES OF SOME ETHNOORONYMS IN THE BABEK REGION

In the article mentions the ethnooronyms in the Babek region, the pathways of the ethnooronyms and the proto-Turkic tribes that lived in the Nakhchivan territory to play a key role in the creation of these names. Simultaneously deal with the importance of public-political significance of study of oronyms, the importance of determining state borders. The article deals with such issues as the Boyuk duz, Buzgov mountain, Chalkhan mountain, Garajalal mountain.

Keywords: Babek region, oronym, etnooronym, prototurk tribes, Boyuk duz, Buzgov mountain, Chalkhan mountain

(AMEA-nın mixtəbir üzvü Əbilfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)